

PALEO- AKTUEEL

ARCHEOLOGIE IN 2001

13

RuG

Auteursrechten voorbehouden

Copyright 2002, Groninger Instituut voor Archeologie, Rijksuniversiteit Groningen

Druk- en bindwerk: Facilitair Bedrijf RuG

Omslag: Hunbed D31 bij Emmen (aquarel van Jan Wiegers, 1918).

Omslagontwerp: J.M. Smit

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen
mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn voorzien

Inlichtingen: Groninger Instituut voor Archeologie, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

ISBN 90-367-1732-9

PALEO-AKTUEEL

13

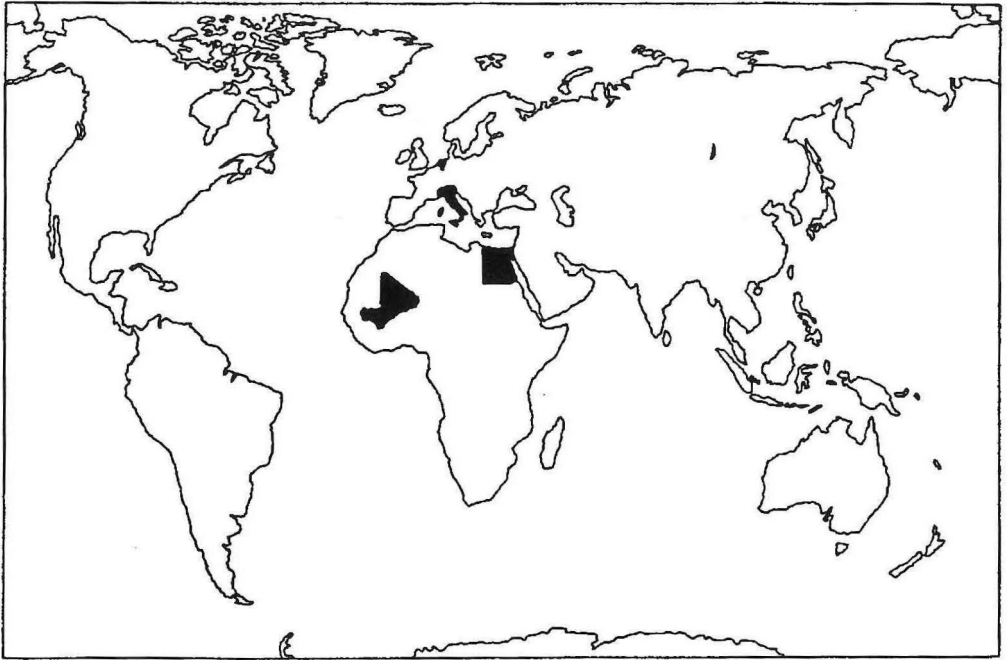
redactie

Mette Bierna
Jurjen M. Bos
Dick Stapert

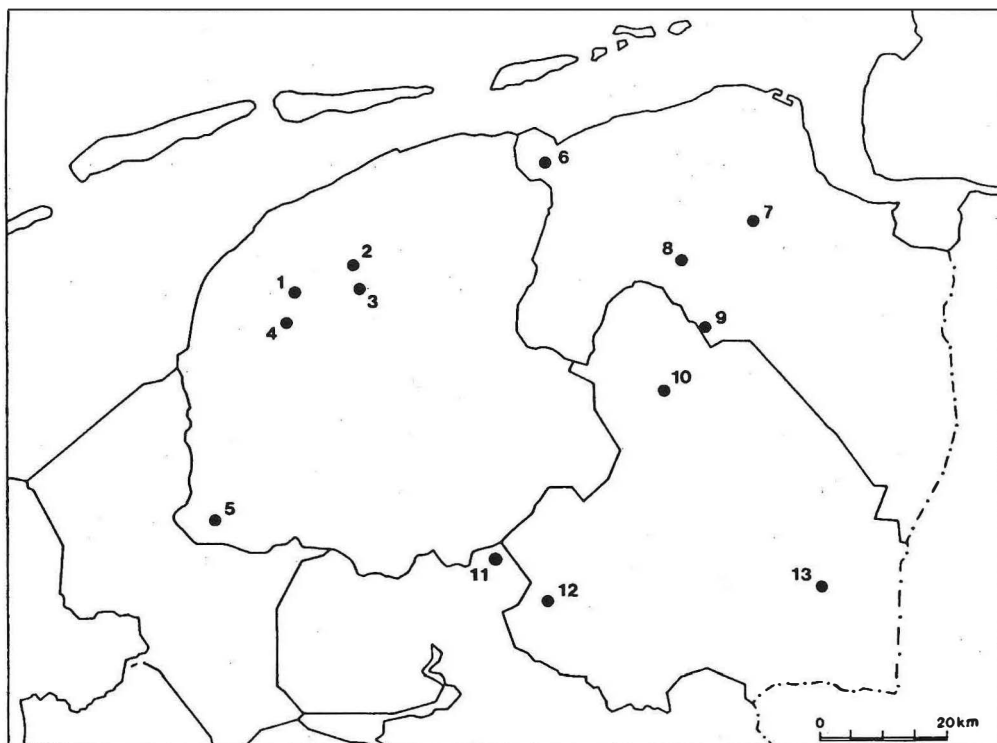
Groninger Instituut voor Archeologie

Groningen, 2002

In deze aflevering: Egypte, Italië, Mali, Nederland.

In deze aflevering uit Noord-Nederland: 1. Dronrijp; 2. Jelsum; 3. Leeuwarden; 4. Winsum (Fr.); 5. Hemelum; 6. Vierhuizen; 7. Wittewierum; 8. Groningen; 9. Glimmen; 10. Zeijen; 11. Eeserveld; 12. Havelte; 13. Emmen.

INHOUD

VOORWOORD

H.T. WATERBOLK Van Giffen en De Ploeg 1918-1922	9
D. STAPERT & L. JOHANSEN Een halve vuistbijl van Hemelum in Gaasterland (Fr.)	15
D. STAPERT Een geïsoleerde Levallois-afslag van het Eeserveld (Ov.)	19
V. ROTS, D. STAPERT & L. JOHANSEN De Cheddar- en Creswell-spitsen van Zeijen (Dr.): ‘projectielen’ of messen?	24
J.N. LANTING, M.J.L.Th. NIEKUS & D. STAPERT Dateringen aan gecremeerd bot uit het Paleolithicum en vroeg-Mesolithicum: een overzicht van de stand van zaken	30
M.J.L.Th. NIEKUS & H.R. REINDERS Vuursteenvindplaatsen; sporen van jager-verzamelaars en vroege landbouwers in het Noord-Nederlandse landschap	37
M.J.L.Th. NIEKUS Een mogelijke primaire vuursteenbewerkingsplaats uit Emmen (Dr.)	41
F.T.S. BROUNEN & M.J.L.Th. NIEKUS Een ‘exotische’ vuurstenen bijl uit Glimmen (Gr.)	49
M.P. VAN LEUSEN & H. FEIKEN Kapen op de kust. Aanvullend en voorbereidend veldwerk in de Pontijnse regio, juli/augustus 2001	53
O.H. HARSEMA De valkuilen van de verbeelding	59
P.A.J. ATTEMA, A.J. NIJBOER & M. ROOKE ‘Piccarreta 13’, een late bronstijdnederzetting op de kust van Zuid-Latium (Italië)	65
H.A. GROENENDIJK & P. VOS Vroege ijzertijdbewoning langs de Hunze bij Vierhuizen, gem. De Mame (Gr.)	70
S.C. ELEVELT De <i>dolia</i> van Francavilla Marittima, Zuid-Italië	74

T.B. VOLKERS	78
De <i>terra sigillata</i> uit de terp Bruggeburen bij Winsum (Fr.)	
G.J. DE ROLLER	84
Een inheems-Romeins houten kamdeksel uit de Bullepolder, gemeente Leeuwarden (Fr.)	
J. HIELKEMA	87
Een Romeinse spiegel uit een nieuw ontdekte terp in Dronrijp (Fr.)	
M.C. GALESTIN	90
Romeinse <i>lumulae</i> of kleppermannetjes?	
F. VREDE	94
Archeobotanisch onderzoek in ‘De Hunze’, gemeente Groningen (Gr.)	
L. SIKKING & R.J.T. CAPPERS	100
Eten in de woestijn: voedsel voor mens en dier op doortocht in de Westelijke woestijn van Egypte	
P.J. BAAK	107
Leembouwarchitectuur in de binnendelta van de Niger, Mali	
T. LOOIJENGA	113
Twee recente runenvondsten uit Nederland – met wellicht een Frankische connectie	
A. BAKKER	117
Een middeleeuwse schoen uit Bruggeburen, Winsum (Fr.)	
M.J.M. DE WIT	121
Archeologisch onderzoek in de kerk van Wittewierum, gemeente Ten Boer (Gr.)	

VOORWOORD

Paleo-aktueel 13 wijkt, het zal U misschien opvallen, enigszins af van vele eerdere nummers. Daarin was immers altijd volop ruimte voor veldwerkverslagen uit het (Noord-)Nederlandse boerenland. Dit jaar valt daar alleen, met enige goede wil, het onderzoek in de kerk van Wittewierum toe te rekenen. De reden ligt niet in bezuinigingen of accentverschuivingen: 2001 was het jaar van de mond- en klauwzeer-crisis, die ook voor het archeologische veldwerk zijn consequenties had.

Veel berichten dus over nieuwe zaken waar bij de uitwerking op gestoten werd, en veel berichten, wel degelijk over veldwerk, uit niet-getroffen gebieden. Het GIA en zijn erflaters hebben immers een lange traditie in buitenlands onderzoek. Veel andere landen werden terloops genoemd, maar in de eerste dertien afleveringen van *Paleo-aktueel* trof U zo, vaak meerdere malen, Albanië, België, Duitsland, Egypte, Griekenland, Groenland, Ierland, Indonesië, Irak, Israël, Italië, Libanon, Mali, Noorwegen (met Spitsbergen), Portugal, Rusland, Spanje, Tunesië en Turkije.

Noord-Nederlands veldwerk zal in *Paleo-aktueel* 14 weer beter vertegenwoordigd zijn: wij verwachten onder andere bijdragen over Borger in Drenthe, en Jardinga, Joure en Dokkum in Friesland. Met de bijdrage over de opgravingen in Dokkum schaar ook het Archeologisch Dienstencentrum te Bunschooten zich onder diegenen die van mening zijn dat *Paleo-aktueel* niet alleen een impressie geeft van een deel van de activiteiten van het GIA, maar dat het ook een belangrijke rol speelt als medium voor de Noord-Nederlandse archeologie in het algemeen.

In dit voorwoord speelde Noord-Nederland een grote rol; dat wordt deels gecompenseerd door de inhoud van deze aflevering. Zo is het verheugend een verslag te zien van een reislustige student.

De redactie hoopt dat in *Paleo-aktueel* 14 alle windstreken weer volop vertegenwoordigd zullen zijn.

De redactie

VUURSTEENVINDPLAATSEN; SPOREN VAN JAGER-VERZAMELAARS EN VROEGE LANDBOUWERS IN HET NOORD-NEDERLANDSE LANDSCHAP

M.J.L.Th. Niekus en H.R. Reinders

Het archeologisch bodemarchief van Noord-Nederland bestaat voor een groot deel uit vindplaatsen van bewerkt vuursteen. Deze vindplaatsen geven aan waar de prehistorische mens zijn werktuigen vervaardigde en/of gebruikte, en veelal zijn ze gerelateerd aan vroegere nederzettingen. Sinds de jaren '30 van de 20e eeuw hebben amateur-archeologen een belangrijke rol gespeeld bij het opsporen van deze vuursteenvindplaatsen en het aantal nu bekende vindplaatsen loopt in de duizenden. Vaak bestaan de oppervlaktecollecties uit indrukwekkende hoeveelheden artefacten uit verschillende perioden.

Het wetenschappelijke steentijdonderzoek door universiteiten en musea is op gang gekomen in de jaren '40 van de vorige eeuw en kwam vaak voort uit vondstmeldingen van amateur-archeologen. In de drie noordelijke provincies heeft het accent veelal gelegen op de opgraving en analyse van individuele vindplaatsen zoals onder andere Oldeholtwolde (laat-Paleolithicum), Bergumermeer (Mesolithicum) en Nieuwe Pekela-3 (Mesolithicum). In tegenstelling tot archeologische vindplaatsen uit latere perioden, waar grondsporen van allerlei aard de voornaamste informatie dragers zijn, bestaan de vindplaatsen uit de vroegere fasen van de prehistorie bijna uitsluitend uit een zwerm van (vuur)stenen artefacten die zich op en in pleistocene bodems bevindt. De grondsporen beperken zich daarbij tot hardplaatsen en kuilen. Bij het onderzoek van deze vindplaatsen is de kennis over de ligging en onderlinge samenhang van de artefacten, ook in relatie tot hardplaatsen en andere grondsporen, van groot belang. In veel gevallen is getracht een vindplaats te dateren aan de hand van een typologische duiding van bepaalde vuurstenen werktuigen, meestal pijlspitsen. Vervolgens trachten de onderzoekers

om op grond van de aan- of afwezigheid van bepaalde typen werktuigen, hun onderlinge verhoudingen en de grootte van een vindplaats een uitspraak te doen over de oorspronkelijke functie van de nederzetting.

Verstorende factoren

Diverse factoren beïnvloeden echter de informatie die een vuursteenvindplaats kan opleveren. In de eerste plaats zijn het bodemvorming, doorworteling en dierlijke activiteiten die de informatie nadelig kunnen beïnvloeden. Daarnaast leiden landbouwactiviteiten tot versterking van vondstniveaus en dus tot informatieverlies. De mate van versterking is afhankelijk van de diepte van het oorspronkelijke vondstniveau, waarbij met name lagen met artefacten uit jongere perioden verstoord kunnen zijn. Ook door andere factoren, zoals erosie door water en wind, zijn de vindplaatsen uiterst kwetsbaar en wordt de informatiewaarde van de archeologische resten nadelig beïnvloed. Als gevolg van de oorspronkelijk vaak ondiepe ligging zijn veel concentraties van bewerkt vuursteen, doorwoeld en naar boven gebracht door landbouwactiviteiten, aan de oppervlakte waarneembaar.

Deze *ex situ*-collecties zijn object van wetenschappelijke studie geweest, maar het hoeft geen betoog dat meer informatie beschikbaar zou komen wanneer de vuursteenconcentraties *in situ* onderzocht zouden kunnen worden. Wanneer een opgraving van de vindplaats volgde, bleek het vaak niet te gaan om eenmalige prehistorische bewoning, maar om een opeenstapeling van bewoning in de tijd (zogeneten palimpsesten). Radiometrische dateringen aan houtskool gaven soms aan dat een vindplaats een palimpsest was. Deze

complexiteit is moeilijk ‘van buiten af’ te voor- spellen. Bovendien zijn er aanwijzingen voor een ongelijke verdeling in tijd en ruimte van sites over het gebied. Ook ontbreken nog steeds de juiste parameters om de functionele verscheidenheid en de tijdsdiepte van een vuursteenvindplaats zodanig te beoordelen, dat een gebruiksmodel zou kunnen worden geconstrueerd dat toepasbaar is op grotere landschappelijke eenheden.

Bij het onderzoek in het verleden is inzicht verkregen in de aard, kwaliteit, omvang en diepte- ligging van afzonderlijke concentraties van be- werkte vuursteen, maar vaak niet in de ecologi- sche en daaruit voortvloeiende economische en sociale context van zulke complexen vanwege het ontbreken van de organische component in het vondstmateriaal door slechte conserveringsom- standigheden. De tijdrovende opgravingsmetho- diek waaraan steentijdvindplaatsen onderworpen zijn, zal daaraan debet zijn, evenals (waarschijn- lijk) een beperkte opgravingscapaciteit. Zo moet men nu constateren dat enkele vindplaatsen goed tot zeer goed onderzocht zijn, maar dat ook vele

ooit aangemelde concentraties van vuursteen ge- leidelijk aan verdwenen zijn.

Vuursteenproject

In 2002 zal het project ‘vuursteenvindplaatsen in Noord-Nederland’ van start gaan. Het project heeft tot doel een beter inzicht te verkrijgen in de aard, de wetenschappelijke betekenis en de con- serveringstoestand van de duizenden vuursteen- vindplaatsen in Noord-Nederland, gerelateerd aan de huidige stand van onderzoek naar jager-verza- melaars. Het onderzoek heeft tevens tot doel om criteria te formuleren waarop een vindplaats met vuursteenmateriaal beoordeeld kan worden zodat zinvolle keuzes gemaakt kunnen worden voor se- lectie, bescherming en toekomstig archeologisch onderzoek.

In de tweede plaats zal een verwachtingsmodel worden opgesteld voor de locatie van steentijd- vindplaatsen, zodat voorstellen kunnen worden gedaan voor selectie en aanwijzing van monu- menten, de actualisatie van Archeologische Mo-

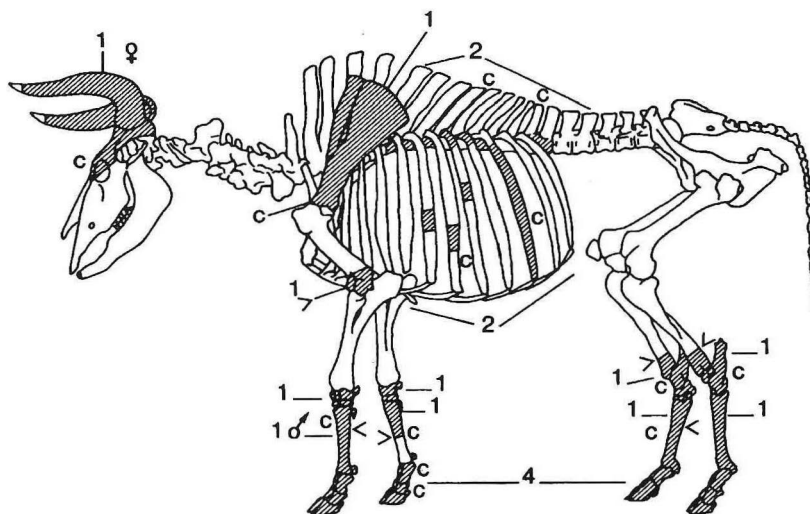

Fig. 1. Steentijdvindplaatsen met een organische component zijn uitermate zeldzaam in Noord-Nederland. Tijdens het onderzoek naar de laatmesolithische vindplaats Jardinga (Fr.) zijn resten van verschillende oerossen gevonden (uit Prummel et al., 2002).

numenten Kaarten, en het maken van keuzes voor toekomstig prehistorisch onderzoek. Met het oog op de toekomst is een praktisch model dringend gewenst omdat het bodemarchief in Noord-Nederland in rap tempo achteruitgaat. Ook is het op dit ogenblik urgent om criteria voor waardering en selectie op te stellen voor de enorme hoeveelheid al bekende vuursteenvindplaatsen. Het is bijvoorbeeld ondoenlijk alle afzonderlijke vindplaatsen op de Archeologische Monumenten Kaart Drenthe te waarderen. In vergelijking tot monumenten als grafheuvels, terpen en kasteelruïnes vallen de vuursteenvindplaatsen niet of nauwelijks op en krijgen door hun geringe 'uitstraling' weinig aandacht. In tegenstelling tot de objecten in Nederland uit de periode 1850-1950, waarvan enige duizenden als beschermd monument zijn aangewezen, is het aantal beschermde monumenten uit de eerste millennia van onze bewoningsgeschiedenis op de vingers van één hand te tellen. Bruikbare verwachtingskaarten zijn te

meer nodig wanneer de gemeenten een belangrijke rol krijgen in de archeologische monumentenzorg als bevoegd gezag. Zeker de eerste jaren zullen de gemeenten de benodigde archeologische kennis niet in huis hebben en hun besluitvorming ten aanzien van vergunningen moeten baseren op externe informatie. Een bijkomend probleem is dat deze specifieke monumenten moeilijker te 'verkopen' zullen zijn aan een vergunningaanvrager. Dit maakt goed onderbouwde en gemotiveerde informatie tot een uiterste noodzaak.

Natte context

Van groot belang voor het wetenschappelijk onderzoek en onze kennis van de betreffende periode zijn vindplaatsen die door latere sedimenten zijn afgedekt. Dekzanden, venen, kleien en in sommige gevallen ook stuifzanden en esdekken hebben een conserverende werking. Aangezien op de hogere zandgronden onverkoold organisch

Fig. 2. Vindplaatsen in beekdalen, zoals hier het dal van de Tjonger, zijn van grote waarde voor de reconstructie van prehistorisch gedrag (foto R. Hooyenga, Oosterwolde).

materiaal zoals voedselresten in de vorm van die-
renbotten en gewei en plantaardige resten ont-
breekt, zijn vooral vindplaatsen in een natte con-
text van grote waarde: overslibde vindplaatsen in
rivierdalen en pingo's en andere met veen gevul-
de depressies, zoals de vindplaatsen bij Jardinga
(Prummel et al., 1999; 2002), Wetsingermaar
(Feiken et al., 2001) en de TRB-nederzetting bij
het Academisch Ziekenhuis te Groningen (Korte-
kaas, 2002).

Door het lokaliseren en bestuderen van vind-
plaatsen met organische resten kan veel belangrij-
ke informatie worden verkregen over de jachtstra-
tegieën van de prehistorische mens, het aanwezige
soortenspectrum en het seizoen van bewoning.
Bij vindplaatsen op de hogere gronden waar al-
leen vuursteen en verkolde botanische resten be-
waard zijn gebleven kunnen deze belangrijke as-
pecten van menselijke samenlevingen niet of in
onvoldoende mate worden bestudeerd. Gericht
onderzoek naar de potenties van 'afgedekte' vind-
plaatsen is urgent omdat onze kennis onvoldoen-
de is en vele vindplaatsen door herinrichtings-
plannen worden bedreigd. Vanwege het grote be-
lang van vindplaatsen in een natte context wordt
daaraan apart aandacht besteed: palynologisch en
archeologisch onderzoek van pingo's en overslib-
de en met veen afgedekte vindplaatsen (Mook-
Kamps & Bottema, 1987).

Summary

The archaeological record of Palaeolithic and Mesolithic sites in the northern Netherlands consists mainly of surface collections of flint and stone artefacts. Only relatively few sites have been extensively excavated and analyzed. The quality of the remaining thousands of sites is rapidly deteriorating and urgent action is needed. Recently the project 'Vuursteenvindplaatsen; sporen van jager-verzamelaars en vroege landbouwers in het Noord-Nederlandse landschap' was initiated by the Groningen Institute of Archaeology. The main aim of the project is to assess the state of preservation of Stone Age remains in the northern Netherlands. One major aspect of the project is to explore the potential of 'wet sites' in the northern Netherlands.

Literatuur

- Feiken, H., M. Niekus & R. Reinders, 2001. 'Wetsinger-
maar', een neolithische vindplaats in de gemeente
Winsum (Gr.). *Paleo-aktueel* 12, pp. 54-59.
- Kortekaas, G., 2002. Sporen van niveau. Landbouwers
in de diepte. *Noorderbreedte* 1, pp. 6-7.
- Mook-Kamps, E. & S. Bottema, 1987. Palynological in-
vestigations in the northern Netherlands (The Dren-
the Plateau). *Palaeohistoria* 29, pp. 169-172.
- Prummel, W., M.J.L.Th. Niekus & A.L. van Gijn, 1999.
Een laatmesolithische jacht- en slachtplaats aan de
Tjonger bij Jardinga (Fr.). *Paleo-aktueel* 10, pp. 16-
19.
- Prummel, W., M.J.L.Th. Niekus, A.L. van Gijn & R.T.J.
Cappers, 2002. A Late Mesolithic kill site of aurochs
at Jardinga, Netherlands. *Antiquity* 76, pp. 413-424.